پژوهشنامهٔ قرآن و حدیث

Pazhouhesh Name-ye Quran Va Hadith

شمارهٔ ۳۲، بهار و تابستان ۱۴۰۲
صص ۵۷-۷۹ (مقاله پژوهشی)

No. 32, Spring & Summer 2023

اثرگذاری نقل و شخصیت روایی احمد بن زیاد همدانی بر آثار شیخ صدوق

حسین ستار[۱]، سیدمحمد موسوی[۲]

(تاریخ دریافت مقاله: ۱۴۰۱/۱۱/۱۹ـ تاریخ پذیرش مقاله: ۱۴۰۲/۱/۲۲)

چکیده

سرآمد محدثان امامیه محمد بن علی بن بابویه (م.۳۸۱) معروف به شیخ صدوق؛ در دوران زندگانی خویش شرق و غرب دنیای اسلام را درنوردید تا میراث ائمه اطهار﵈ را گردآوری کند. حاصل سفرهای حدیثی او، کثرت مشایخ و فراوانی تألیف بود. در این مسیر پرفراز و نشیبْ صدوق، قدم به شهرهای دور و نزدیک گذاشت و دربرابر اجلآی امامیه زانوی تتلمذ زد. در لابه‌لای سفرهای صدوق و نگاشته‌های وی، نام «همدان» و یاد محدثان «همدانی» دیده می‌شود. از نتایج سفر شیخ صدوق به همدان، آشنایی و تحمل حدیث فراوان از محدثی جلیل القدر به نام «احمد بن زیاد بن جعفر همدانی» است. وی محدثی برخاسته از مکتب همدان، از مشایخ صدوق و از محدثان با روایات فراوان اما مجهول‌الحالی است که نام وی در اِسناد آثار پیشینیان امامیه به‌چشم می‌خورد. این نوشتار کوشش می‌کند با تکیه بر داده‌های محدود از آثار صدوق، گوشه‌ای از زندگانی ناشناخته "احمد بن زیاد همدانی" را که در کتب رجالی مورد غفلت قرار گرفته؛ آشکار نماید و به ارزیابی نقش او در تکمیل میراث امامیه توجه دهد. این پژوهش با همین هدف و از رهگذر روش توصیفی-تحلیلی به بررسی نقش این شیخ بلاواسطه صدوق پرداخته است.

کلید واژه‌ها: همدان، شیخ صدوق، علی بن ابراهیم قمی، احمد بن زیاد همدانی، کوفه.

۱. استادیار گروه علوم قرآن و حدیث، دانشگاه کاشان، کاشان، ایران؛ sattar@kashanu.ac.ir
۲. دانشجوی دکتری، گروه علوم قرآن و حدیث، دانشگاه کاشان، کاشان، ایران (نویسنده مسئول)؛
Seyyedmosavi1375@gmail.com

[Downloaded from pnmag.ir on 2026-10-30]

بیان مسأله

بی‌تردید ایرانیان (قوم فارس)، نقش مهمی در تدوین حدیث و توسعه علوم حدیثی داشته‌اند که نگارش صحیحین و سنن اربعه اهل سنت و جوامع روایی چهارگانه حدیثی شیعه در کنار دهها اثر برجسته دیگر توسط ایرانیان، گواهی بر این مدعاست. از دیگر سو جایگاه بنیادین علم رجال در منظومه دانشهای اسلامی بسیار روشن است. این امر تا مرحله‌ای اهمیت می‌یابد که اصحاب فریقین در شناسایی وضعیت وثاقت روات کوشش‌های فراوانی به سرانجام رسانده‌اند. با وجود تلاش‌های بسیار در این عرصه، درباره عدالت، ایمان و مذهب برخی از راویان حدیث، داده‌های رجالی بسیار کمی قابل پیجویی است. احمد بن زیاد بن جعفر محدث ایرانی ساکن منطقه همدان در سده چهارم هجری قمری – که تراث روایی امامیه مشحون از روایات او به خصوص در منقبت اهل بیت علیهم‌السلام است– نمونه ای از این فقدان داده‌های رجالی است.

او به جهت آنکه واسطه راهیافت بخشی از اساسی ترین نگاشته‌های حدیثی مشایخ کوفه به منطقه همدان بوده و سرسلسله انتقال تراث روایی کوفیان به قمیان و سپس به آثار سده‌های پسینی می‌باشد؛ جایگاهی قابل توجه در نقل روایات کلامی، فقهی و تفسیری امامیه دارد. این بیان درباره "احمد بن زیاد همدانی"[۱] درحالی است که گزارش‌ها پیرامون زندگانی و فعالیت حدیثی او در همدان بسیار محدود است. فراوانی نام و یاد "احمد بن زیاد همدانی" در جوامع روایی امامیه به خصوص در کتب شیخ صدوق از یک طرف، نقش ویژه او در نقل روایات کلامی، تاریخی، فقهی، تفسیری از طرف دیگر، حضور او در

۱. محدثان نامی فراوانی در این دیار پا به عرصه حیات گذاشته و مرزهای دانش حدیث را تغییر داده‌اند. بنابراین اگر حدیث دانی همدانی نام گرفت بدین معناست که او زاده یا نزیل آن سرزمین بوده و لقب همدانی به او اطلاق می‌شود گرچه بحث از محدثان همدانی تبار در کتب رجالی،تراجم، طبقات و فهرست‌نامه‌ها یافت می‌شود ولیکن در کنار منابع پیش گفته آثار و تألیفات شیخ صدوق رحمه الله علیه نیز برای شناخت مشاهیر حدیثی همدان راهگشاست.

[Downloaded from pnmag.ir on 2026-10-30]

متفردات شیخ صدوق[۱] و ابهام پیرامون مذهب و ایمان او، ضرورت شناسایی شخصیت حدیثی او را آشکارا می‌نماید.

شیخ صدوق در آثار خویش متفردا از محدثان همدانی همچون أَحْمَدُ بْنُ زِيَادِ بْنِ جَعْفَرٍ الْهَمَدَانِي، أَبُو أَحْمَدَ الْقَاسِمُ بْنُ مُحَمَّدِ بْنِ أَحْمَدَ السَّرَّاجُ الْهَمَدَانِي، اِبْوَالْعَبَّاس فَضْلَ بْنَ فَضْلِ بْنِالكندی، عَلِيُّ بْنُ الْحُسَيْنِ بْنِ سُفْيَانَ بْنِ يَعْقُوبَ بْنِ الْحَارِثِ بْنِ إِبْرَاهِيمَ الْهَمَدَانِيُ، مُحَمَّدُ بْنُ الْفَضْلِ بْنِ زَيْدَوَيْهِ الْجَلَّابُ الْهَمَدَانِيُ یاد می‌کند و این نکته نشانگر کوشش‌های حدیثی در منطقه همدان بوده است. محدثان پیش گفته منشأ ورود روایات گرانبهایی در موضوعات گوناگون حدیثی به آثار شیخ صدوق و راهیابی این میراث از طریق صدوق به حوزه حدیث شیعی شده‌اند.(نکـ : ادامه نوشتار)

با توجه به جایگاه و اهمیت شهر همدان در سده‌های نخست هجری و گزارش شیخ صدوق از احادیث ارزشمندی از آن دیار این جستار بر آن است ضمن درنگی کوتاه بر منطقه همدان به معرفی محدثان همدانی در آثار صدوق پرداخته و با تحلیل داده‌های موجود به کشف جریان/ جریانهای فکری حدیثی این دیار بپردازد. همچنین با آنکه‌اندیشمندان فلات ایران به خصوص همدانیان در ارتباط با ترویج باورهای شیعی نقش و سهم ارزشمندی را ایفا کردند[۲] ولیکن باید اذعان کرد برای شناخت محدثان همدانی کوشش در خور توجهی انجام نپذیرفته و یا حاصل تلاشها در منابع پیشینیان مخفی مانده است.[۳] به همین روی ضروری است راویان و محدثان همدان در اثری مستقل و مجزا مورد مطالعه قرار گیرد. شایان ذکر است تاکنون نه اثر مستقلی در خصوص حوزه/ مکتب حدیثی همدان و نیز میراث همدانیان در آثار صدوق به عمل نیامده. از رهگذر این پژوهش معلوم می‌شود برخلاف نگاه رایج که آثار صدوق میراث برآمده از حوزه حدیثی قم و ری است؛

---

۱. حدیث مفرد آن است که راوی در نقل آن تنها باشد و یک راوی حدیث را نقل کند (سبحانی، ۶۲؛ مانند اینکه فقط یکی از پیشوایان حدیث آن را نقل کرده باشند و دیگران آن را روایت نکرده باشند مثل متفردات شیخ صدوق).

۲. به گزارش مقدسی در جنوب غربی ایران تشیع به دلیل مجاورت با کوفه و اعراب متشیع رواج یافته بود. (خواجویان، ۱۱۵)

۳. جهت اطلاع بیشتر بنگرید به مقاله حوزه‌های علمیه شیعه در گستره جهان اثر سیدعلی‌رضا کباری بخش همدان.

[Downloaded from pnmag.ir on 2026-10-30]

آثار او متشکل از دیگر مناطق مثل نیشابور[۱] و عسکر مکرم[۲] و همدان و شاید نقاطی دیگر نیز بوده است.

شناخت احمد بن زیاد همدانی

أَحْمَدُ بْنُ زِيَادِ بْنِ جَعْفَرٍ الْهَمَدَانِي از راویان کثیرالروایه اما مجهولی است که نام و یـاد او در اِسناد نگاشته‌های اسلاف اصحاب امامیه به چشم می‌خورد.

صدوق از او با این عناوین یاد نموده است:

ا. احمد بن زیاد بن جعفر همدانی در ۱۴۸ مورد ازجمله امالی (۳۲۱/۱) و فقیه (۳۷۲/۲)

ب. احمد بن زیاد بن جعفر در دو مورد از جمله کمال‌الدین (۳۸۲/۲)

ج. احمد بن زیاد همذانی در دو مورد از جمله علل الشرایع (۳۹۱/۱)

د. احمد بن زیاد همدانی در ده مورد از جمله خصال (۳۹۲/۲)

ه. احمد بن زیاد در شش مورد از جمله من لایحضره الفقیه (۲۴۶/۳)

خواننده متتبع او را با احمد بن زیاد که از شاگردان و اصحاب ابی الحسـن﵇ هسـت و در سلسله اسناد صدوق هم ذکر شده (مثلا ابن بابویه، عیون اخبار الرضا، ۲۱۳/۴)؛ اشـتباه نخواهد گرفت.

از آثار ارزشمند متقدمان امامیه چون شیخ صدوق «الامالی، التوحید، عیون اخبارالرضا، کمال‌الدین و تمام‌النعمه» گرفته تا نگاشته‌های دوره متأخران امامیه چـون شـیخ حرعـاملی «وسائل الشیعه» محمدباقر مجلسی «بحارالانوار» و فیض کاشانی «الوافی» کمتـر اثـری را می‌توان یاد کرد که از *"احمد بن زیاد همدانی"* به واسطه شیخ صدوق نقل نکرده باشد.

بررسی آثار شیخ صدوق نشان می‌دهد اگر شیخ صـدوق گزارشـی بـدو نمـی‌داد هـیچ اطلاعاتی نه از مرویات و نه از شخصیت رجالی احمد بن زیاد همدانی بـه دسـت پسـینیان نمی‌آمد. با جستجویی که در آثار پیشینیان انجام پذیرفت بغیر از شیخ صـدوق، تنهـا یـک

---

۱. ستار، نقش آفرینی نیشابور و نیشابوریان در تدوین آثار و شکل‌گیری شخصیت علمی شیخ صدوق.

۲. نکـ : ستار و موسوی، ابواحمد عسکری در میراث حدیثی شیعه، سال انتشار ۱۴۰۰.

[Downloaded from pnmag.ir on 2026-10-30]

سند در امالی شیخ طوسی وجود دارد که نام احمد بن زیاد همدانی در آن دیده می‌شود ان هم از طریق حسین بن عبیدالله الغضائری و مجددا شیخ صدوق و البته درباره فضیلت زید بن علی (طوسی، ۱۴۱۳ق، ۴۳۴/۱).

قرائن در دسترس نشانگر آن است که تا قرن ها پس از شیخ صدوق مرویات او در اختیار دانشمندان امامیه قرار گرفته و از آن بهره‌ها برده‌اند. برای مثال قطب الدین راوندی ۵ مورد در کتاب قصص الانبیاء از طریق ابن بابویه از "احمد بن زیاد همدانی" نقل کرده است (راوندی، ۱۰۵/۱؛ همانجا، ۳۵۸/۱؛ ۳۰۴/۱؛ ۳۰۶/۱؛ ۱۰۰/۱). همچنین در کتاب وسائل الشیعه ۴۷ روایت فقهی از احمد بن زیاد همدانی نقل شده است (برای نمونه شیخ حرعاملی، ۲۴۱/۱۶؛ ۴۸/۱؛ ۲۲۴/۲). فایده بخش بودنِ گفت‌وگو پیرامون استادان و تلامیذ احمد بن زیاد در ارزیابی وضعیت رجالی او ایجاب می‌نماید که قبل از ورود به مبحث سنجش وثاقت او، فهرستی از مشایخ و شاگردان او بیان شود.

گفتنی است شیخ صدوق پیرامون برخی مشایخ خویش مقید است حتما ایشان را با ترحم یا ترضی یاد کند همچون علی بن حسین بن بابویه، ابن الولید. از دیگر سو شیخ صدوق برخی از مشایخ خویش را گاهی ترحم می‌کند و برخی را اصلا ترحم نمی‌کند مثل عبدالواحد بن محمد بن عبدوس نیشابوری (ابن بابویه، التوحید، ۲۶۹؛ همو، علل الشرایع، ۲۵۱/۱) آنچه از کنش شیخ صدوق درباره مشایخ خویش برمی‌آید این است مشایخی که صدوق همیشه ایشان را ترحم می‌کند از مشایخ عمده صدوق هستند و از باب اکثار روایت اجلا و مشایخ الثقات می‌توان ایشان را ثقه دانست. این ادعا به خصوص پیرامون احمد بن زیاد این مطلب صدق می‌کند چرا که کثرت روایت از او نشان دهنده کثرت معاشرت صدوق با اوست. با اینکه صدوق در مسافرت خویش به همدان با او ملاقات نموده اما در همه مواردی از او با رحمه الله و رضی الله عنه یاد کرده است و این قرینه‌ای است مبنی بر اینکه صدوق بر مرویات احمد بن زیاد اعتماد داشته است. «از این که این اکابر حدیث، نسبت به آنها ترحم و ترضی می‌کنند، فهمیده می‌شود، که آنان شخصیت‌هایی برجسته و در

[Downloaded from pnmag.ir on 2026-10-30]

نظر کلینی و صدوق دارای مکانت و جلالت شأن بوده‌اند... و این ترحّم و ترضی، مانند شیخوخت می‌تواند، دلیل بر توثیق باشد؛ زیرا نشان می‌دهد که راوی، فردی ثقه و مورد اعتماد بوده است.» "و بعضی به کثرت ترضی بر یک راوی توجه کرده و آن را دال بر توثیق دانسته‌اند." (محسنی، ۴۵/۱-۴۴)[۱].

مشایخ احمد بن زیاد همدانی

جستجو در میراث روایی شیخ صدوق نشانگر آن است که همدانی بیش از ۵ شیخ حدیثی شیعی داشته است؛ از این بین، می‌توان مشایخ او را به مثابه رجالِ برجسته و نام آشنا یادکرد. عَلِيُّ بْنُ إِبْرَاهِيمَ بْنِ هَاشِمٍ (به‌عنوان نمونه: ابن بابویه، امالی، ۷۲؛ ابن بابویه، التوحید، ۱۹؛ ابن بابویه، التوحید، ۳۹۷؛ ابن بابویه، خصال، ۶۳۹/۲؛ ابن بابویه، علل الشرایع، ۷/۱؛ ابن بابویه، عیون اخبار الرضا، ۲۱۰/۲؛ ابن بابویه، عیون اخبارالرضا، ۲۱۷/۲؛ ابن بابویه، فضائل اشهر الثلاثه، ۵۶؛ ابن بابویه، کمال‌الدین، ۳۶۸/۲؛ ابن بابویه، کمال‌الدین، ۳۷۱/۲؛ ابن بابویه، معانی الاخبار،۹۰؛ همو، ۱۰۷؛ همو، ۱۱۰؛ ابن بابویه، من لایحضره الفقیه، ۴۶۴/۴؛ همو، ۴۷۲/۴)، عُمَرُ بْنُ سَهْلِ بْنِ إِسْمَاعِيلَ الدِّينَوَرِيُّ (ابن بابویه، امالی، ۴۶۷)، مُحَمَّدُ بْنُ مَعْقِلٍ الْقَرْمِيسِينِيُّ[۲] (ابن بابویه، عیون اخبار الرضا، ۶۴/۱)، أَبُوالْقَاسِمِ جَعْفَرُ بْنُ أَحْمَدَ الْعَلَوِيُّ الرَّقِّيُّ الْعُرَيْضِيُّ[۳] (ابن بابویه، عیون اخبار الرضا، ۴۷۰/۲) از اجلّای امامیه و از مشایخ حدیثی احمد بن زیاد هستند[۴].

آنگونه که در ادامه بیان خواهد شد، حضور برخی از مشایخ حدیثی او اولا در انتقال میراث حدیثی کوفه به قم و از قم به همدان اثر فراوانی داشته است ثانیا شهرت و جلالت

---

۱. نکـ به : محسنی ،بحوث فی علم الرجال: ص ۹۰؛ بعضی دیگر البته بر این باورند که این الفاظ به خصوص در حالت کثرت دلالیت بر جلالت شان و حسن راوی دارد.

۲. قرمیسین در اصل کرمانشاه فعلی است.

۳. رقا از دیگر نام‌های شهری "ری" در ایران باستان است.

۴. با توجه اینکه مشایخ زیاد بن جعفر همدانی از اهالی قرمیسین (کرمانشاه) و رقا(ری) بوده‌اند به نظر می‌رسد او در طول زندگانی خویش به مرکز فلات ایران مسافرت کرده است و حوزه نفوذ او برای استماع حدیث نواحی مختلفی از ایران را شامل می‌شده است.

[Downloaded from pnmag.ir on 2026-10-30]

اتفاقی مشایخ او و عدم مجهول بودن اغلب آنان، مصونیت ایشان از اتهام به مذهب خلاف امامی، در قول به شیعه امامی بودن احمد بن زیاد بی‌تأثیر نیست.

شاگردان "احمد بن زیاد همدانی"

با توجه به آثار اسلاف امامیه شاخص‌ترین شاگرد "احمد بن زیاد همدانی"، شیخ صدوق است. نکته درخور توجه درباره شاگرد احمد بن زیاد، کثرت روایت شیخ صدوق از اوست؛ برای نمونه شیخ صدوق در کتب خویش بیش از صد حدیث با طرق گوناگون نقل از او نقل می‌کند؛ به همین جهت کثرت روایات اجلایی چون صدوق دورنمایی از عظمت و جایگاه علمی احمد بن زیاد در همدان را روشن می‌سازد.

سنجش وثاقت احمد بن زیاد بن جعفر همدانی بر مبنای گزارش صدوق

در آثار شیخ صدوق شاهد توثیق قولی و عملی این محدث از جانب شیخ صدوق هستم.

از یک‌سو شیخ صدوق درباره "احمد بن زیاد همدانی" پس از نقل روایتی تفسیر از او در باب آیه (لقمان، ۲۰) اظهار داشته است:

«لم اسمع هذا الحدیث الا من احمد بن زیاد ابن جعفر الهمدانی رضی الله عنه بهمدان عند منصرفی من حج بیت‌الله الحرام، وکان رجلا ثقهٔ دینا فاضلا (رحمة‌الله‌علیه) و رضوانه»؛ مصنف این کتاب (شیخ صدوق) گفته است: این روایت را تنها از احمد بن زیاد بن جعفر همدانی هنگامی که از حج خانه خدا برمی‌گشتم در همدان از وی شنیدم. او مرد موثق، متدین و فاضل بود که رحمت و رضوان خداوند بر ایشان باد.» (ابن بابویه، عیون اخبار الرضا، ۳۶۹/۲-۳۶۸).

بررسی و تحلیل داده‌های رجالی صدوق پیرامون احمد بن زیاد

۱. با تکیه بر شخصیت رجالی شیخ صدوق، سخن شیخ صدوق درباره احمد بن زیاد که گوید: «وکان رجلا ثقة دینا فاضلا» بی‌نظیر است. با فحص و جستجویی که در آثار صدوق انجام پذیرفت چنین تعبیری در شأن محدث دیگری از جانب صدوق صادر نشده است.

[Downloaded from pnmag.ir on 2026-10-30]

صدوق در مقام داوری و سنجش وثاقت احمد بن زیاد به توصیف احمد بن زیـاد همـدانی پرداخته به سخن آشکارتر صدوق به مثابه عالم رجالی احمد بن زیاد همدانی را فردی ثقه، مظهر دینداری و اهل فضل معرفی می‌نماید. توثیق صدوق در این خصوص که نقل همـدانی متفرد است اهمیت بیشتری می‌یابد. ناگفته پیداست از لحاظ ادبی از مصدر «دین» در شـأن احمد بن زیاد مستفاد می‌گردد احمد بن زیاد همدانی مظهر تجلی دین و دیانت است و ایـن در لسان شیخ صدوق بالاترین تجلیل از دینداری احمد بن زیاد به‌شمار می‌رود.

۲. اکثار روایت شیخ صدوق از "احمد بن زیاد همدانی": یکی از راه‌های توثیق "احمد بن زیاد همدانی" این است که او از مشایخ اصلی شیخ صـدوق اسـت. "احمـد بـن زیـاد همدانی" به نحوی در مرتبه حسین بن عبدالله غضائری است و پس از پدر شیخ صـدوق و ابن ولید و محمدبن‌موسی بن متوکل جزو برجسته‌ترین مشایخ حدیثی او به‌شمار می‌رود. با جستجو در نرم‌افزارهای حدیثی نور فراوانی نقل صدوق از احمد بن زیاد نشان می‌دهد کـه او از مشایخ اصلی شیخ صدوق بوده و در صورتی که صدوق از راوی اکثـار داشـته باشـد، مرویٌ عنه معتبر است. حتی اگر قاعده اکثار شیخ صدوق از راوی را موجب وثاقت نـدانیم، نقل روایت به صورت فراوان که نشان دهنده درجه خاصی از اکثار است، تفـاوت داشـته و بدون شک موجب وثاقت راوی است. الفاظ «ثقه، دین، فاضل» در گفتـار منقـول از شـیخ صدوق توثیق احمد بن زیاد بن جعفر همدانی استفاده می‌گردد (میرداماد، ۶۰).

۳. یکی از مباحث اختلافی برای سنجش وثاقت روات در کـلام شـیخ صـدوق الفـاظ ترضی و ترحم است (داوری، ۳۳-۳۶). به نظر می‌رسد در این خصوص این الفـاظ دال بـر حسن حال احمد بن زیاد همدانی باشد چرا که صدوق در تکمیل سخن خویش، از ترضـی بعد از توثیق صریح بهره برده و این خود نشانه‌ای بر بیان حسن حال راوی است.

تعیین زمان دیدار و تحمل حدیث از احمد بن زیاد توسط صدوق

ابن بابویه در سال ۳۵۵ ق به بغداد وارد شد و شاید این امر پس از بازگشت از زیـارت

[Downloaded from pnmag.ir on 2026-10-30]

خانه خدا بوده است.[۱] وی در همین سال عراق را تـرک و در مسـیر مراجعـت بـه ری وارد همدان شده و از جمعی از مشایخ آن دیار چون "قاسم بن محمد بن عبدویه همدانی، احمد بن زیاد همدانی و ابوالعباس کندی" استماع حدیث کرده و یا اجازه دریافت کرده است (ابن بابویه، خصال، ۱/ ۱۰۶؛ ابن بابویه، کمال‌الدین، ۱/ ۳۶۹) و سرانجام بـا تـرک همـدان بـه سفر غربی خود خاتمه بخشید و با توشه‌ای ارزشمند به وطن مراجعت نمود. این نمونه‌ای از اطلاعات منحصر به فردی است که تنها در کتب صدوق یافت شده و در هیچ کتاب رجـالی دیگری ثبت نشده است.

نشر حدیث در همدان توسط "احمد بن زیاد همدانی"

گفتیم که داده‌های تاریخی در خصوص "احمد بن زیاد همدانی" آنقـدر کـم اسـت کـه حتی تاریخ تولد و وفات او نیز در حد حدس و گمان هم مشخص نشده اسـت. شناسـاندن مشایخ حدیثی صدوق و انتقال تراث همدانی‌ها به شیخ صـدوق توسـط "احمـد بـن زیـاد همدانی" مستلزم پیجویی دو مرحله تخمین محدوده زندگانی (تولد و وفات) و آشکار شدن طبقه روایی احمد بن زیاد است.

مقدمه اول: تخمین محدوده زندگی "احمد بن زیاد همدانی"

بر پایه تاریخ رحلت و داده‌های برآمده از تراث روایی شیخ صدوق و توجه به اسانیدی که "احمد بن زیاد همدانی" به مثابه شیخ حدیثی صدوق شناخته می‌شود می‌توان محـدوده طبقه "احمد بن زیاد همدانی" را بازیافت.

در ترجمه احمد بن زیاد نکات درخور توجهی حتی سال رحلت او گزارش نشده است. لذا حدس طبقه روایی "احمد بن زیاد همدانی" درخور توجه است. قهرا با عنایت به قرائن و شواهد دیگر می‌توان به عصر زندگانی احمد بن زیاد نزدیک شد. این دسته از شـواهد در

---

۱. نکـ: مرکز دائرة المعارف بزرگ اسلامی، دائرة المعارف بزرگ اسلامی، برگرفته از مقاله «ابن بابویه، محمد»، ۴۷/۹.

[Downloaded from pnmag.ir on 2026-10-30]

دو گروه اساسی قرار می گیرد:

۱. منابع حدیثی ۲. عنایت به سال رحلت شاگردان و راویان هم طبقه "احمد بن زیاد همدانی".

۱. منابع حدیثی

هیچ‌کدام از منابع رجالی درباره سال تولد و وفات احمد بن زیاد بن جعفر همدانی سخنی نگفته‌اند و نوعا بدین که او از مشایخ صدوق بوده اکتفا نموده‌اند.[۱] اما با مراجعه به کتب حدیثی شیخ صدوق و محدثان همعصر و دوران "احمد بن زیاد همدانی" به احادیثی روبرو می‌شویم که تا حدی در تخمین دوران زندگی احمد بن زیاد اثر گذار است. شیخ صدوق در کتاب کمال الدین و تمام النعمه به ذکر روایتی از امام کاظم﵇ می‌پردازد» (ابن بابویه، کمال‌الدین، ۳۶۹/۲) و در ذیل این روایت شیخ صدوق اظهار می‌دارد: «عنه لم أسمع هذا الحديث إلا من أحمد بن زياد بن جعفر الهمدانی رضی الله عنه بهمدان عند منصرفی من حج بيت الله الحرام» (همانجا) این روایت نشان می‌دهد شیخ صدوق هنگامی که از حج بیت‌الله الحرام بازمی‌گشته به دیار همدان قدم گذارده و احادیثی از "احمد بن زیاد همدانی" استماع نموده است. از دیگر سو شیخ صدوق در سند حدیثی دیگر ملاقات خود را با محدث همدانی دیگری گزارش می‌دهد: «أَخْبَرَنَا أَبُو الْعَبَّاسِ الْفَضْلُ بْنُ الْفَضْلِ الْكِنْدِيُ بِهَمَدَانَ مُنْصَرَفِي مِنَ الْحَجِّ» (ابن بابویه، الخصال، ۳۲۰/۱) در سند حدیثی دیگر شیخ صدوق سال ملاقات خود با ابوالعباس کندی در همدان (= منصرفی من الحج) را اعلام می‌کند: «أَخْبَرَنِي أَبُو الْعَبَّاسِ الْفَضْلُ بْنُ الْفَضْلِ بْنِ الْعَبَّاسِ الْكِنْدِيُ الْهَمَذَانِيُّ فِيمَا أَجَازَهُ لِي بِهَمَذَانَ سَنَةَ أَرْبَعٍ وَ خَمْسِينَ وَ ثَلَاثِمِائَةٍ» (ابن بابویه، التوحید، ۷۸) .

شیخ صدوق در کتاب خصال حضور خویش در همدان را سال ۳۵۴ قمری گزارش کرده و این نکته نشان می‌دهد صدوق از فرصت حضور در همدان استفاده نموده و روایات فراوانی را از محدثان همدانی به خصوص احمد بن زیاد نقل می کند؛ البته این یافته نشان

---

۱. برای نمونه علامه حلی، ۷۰؛ خویی، ۱۲۰/۲.

[Downloaded from pnmag.ir on 2026-10-30]

دهنده زنده بودن احمد بن زیاد بن جعفر همدانی در سال ۳۵۴ قمری است.

افزون بر این با توجه به سندی که در کتاب خصال آمده است سال ملاقات و دریافت حدیث از یکی از مشایخ احمد بن زیاد توسط شیخ صدوق گزارش شده است: قَالُوا حَدَّثَنَا عَلِيُّ بْنُ إِبْرَاهِيمَ بْنِ هَاشِمٍ سَنَةَ سَبْعٍ وَ ثَلَاثِمِائَةٍ ق (ابن بابویه، خصال، ۴۵۱/۲).

این مطلب نشان می‌دهد "احمد بن زیاد همدانی" در سال ۳۰۷ زنده بوده و او در آن سال علی بن ابراهیم قمی را ملاقات نموده و از او حدیث استماع کرده است. و نزدیک به پنجاه سال بعد از ملاقات با علی بن ابراهیم قمی این روایت را برای شیخ صدوق اداء نموده است.

۲. توجه به سال رحلت استادان، شاگردان و محدثان هم طبقه "احمد بن زیاد همدانی"

دسته‌ای از اسناد شیخ صدوق و یک سند ویژه از شیخ طوسی استادان "احمد بن زیاد همدانی" و گروهی از شاگردان و هم طبقه احمد بن زیاد داده‌های طبقه‌شناختی ارزشمندی به دست می‌دهند. از مسیر ارزیابی این سه دسته و توجه به میانگین سن می‌توان به سال تولد و رحلت احمد بن زیاد به صورت تقریبی نزدیک شد.

الف) مشایخ احمد بن زیاد بن جعفر همدانی

عَلِيُّ بْنُ إِبْرَاهِيمَ بْنِ هَاشِمٍ (برای نمونه: ابن بابویه، امالی، ۷۲)

عُمَرُ بْنُ سَهْلِ بْنِ إِسْمَاعِيلَ الدِّينَوَرِيُّ (برای نمونه: ابن بابویه، امالی، ۴۶۷)

مُحَمَّدُ بْنُ مَعْقِلٍ الْقَرْمِيسِينِيُّ (برای نمونه: ابن بابویه، عیون اخبار الرضا، ۶۴/۱)

علی بن ابراهیم بن هاشم قمی: (برای نمونه: همو، ۲۱۷/۲)

أَبُوالْقَاسِمِ جَعْفَرُ بْنُ أَحْمَدَ الْعَلَوِيُّ الرَّقِّيُّ الْعُرَيْضِيُّ (برای نمونه: ابن بابویه، ۴۷۰/۲)

از یک سو با توجه به محدوده سال رحلت استادان "احمد بن زیاد همدانی" به خصوص علی بن ابراهیم بن هاشم قمی (۳۰۷ قمری) و از طرف دیگر وفات شاگرد او

[Downloaded from pnmag.ir on 2026-10-30]

(=شیخ صدوق ۳۸۱ قمری) و از طرف سوم و مهمتر از همه‌ی داده‌ها گزارشی است که شیخ صدوق آنرا نقل می‌کند:

۱. قالوا حَدَّثَنَا عَلِيُّ بْنُ إِبْرَاهِيمَ بْنِ هَاشِمٍ سَنَةٍ سَبْعٍ وَ ثَلَاثِمِائَةٍ ق (ابن بابویه، خصال، ۴۵۱/۲)"

۲. أَخْبَرَنِي أَبُوالْعَبَّاسِ الْفَضْلُ بْنُ الْفَضْلِ بْنِ الْعَبَّاسِ الْكِنْدِيُ الْهَمَذَانِيُّ فِيمَا أَجَازَهُ لِي بِهَمَذَانَ سَنَةَ أَرْبَعٍ وَ خَمْسِينَ وَ ثَلَاثِمِائَةٍ» (همو، ۲۹۵/۱؛ ابن بابویه، التوحید، ۷۸) .

۳. «أَخْبَرَنَا أَبُوالْعَبَّاسِ الْفَضْلُ بْنُ الْفَضْلِ الْكِنْدِيُ بِهَمَذَانَ مُنْصَرَفِي مِنَ الْحَجِّ» (ابن بابویه، خصال، ۳۲۰/۱)

معلوم می‌شود "احمد بن زیاد همدانی" در سال ۳۰۷ هجری قمری در قید حیات بوده و در سال ۳۵۷ هجری قمری این حدیث را به شیخ صدوق اداء می‌کند. اگر سن شروع تحمل حدیث راوی را حدود ۲۵ سالگی در نظر بگیریم و قبول کنیم که "احمد بن زیاد همدانی" در عنفوان جوانی این حدیث را از علی بن ابراهیم قمی شنیده است می‌توان سال تولد احمد بن زیاد را حدود سال ۲۸۰ قمری تخمین زد. ناگفته نماند با عنایت به میانگین سن استادان و هم طبقات و شاگردان "احمد بن زیاد همدانی" و لحاظ اسانید ارزشمند شیخ صدوق می‌توان محدوده سالهای ۳۶۰-۳۶۵ هجری قمری را به عنوان سال درگذشت "احمد بن زیاد همدانی" برگزید. بنابر تخمین سال ۲۸۰ تا ۳۶۵ برای حیات او، حداکثر ۸۵ سال مدت زمانی قابل قبول با طول عمر معمولی محدثان خواهد بود.

ب) راویان هم طبقه "احمد بن زیاد همدانی"

بررسی اسناد صدوق اطلاعات ارزنده و بی‌نظیری در خصوص مشایخ و شاگردان و راویان هم طبقه او در اختیار حدیث پژوهان قرار می‌دهد البته در این بخش جنبه طبقه‌شناختی احمد بن زیاد همدانی محط نظر قرار گرفته و با یاد برخی از محدثان هم طبقه او به سن و سال احمد بن زیاد همدانی نزدیک شد.

[Downloaded from pnmag.ir on 2026-10-30]

علی بن حسین بن موسی بن بابَوَیْه قمی (برای نمونه: ابن بابویه، ۴۰۰)

مُحَمَّدُ بْنُ مُوسَى بْنِ الْمُتَوَكِّلِ (برای نمونه: همو، خصال، ۶۵۰/۲)

مُحَمَّدُ بْنُ عَلِيٍّ مَاجِيلَوَيْهِ (برای نمونه: همو، کمال‌الدین، ۴۷۲/۴)

أَحْمَدُ بْنُ عَلِيِّ بْنِ إِبْرَاهِيمَ بْنِ هَاشِمٍ (برای نمونه: همو، ۱۳/۱)

الْحُسَيْنُ بْنُ إِبْرَاهِيمَ بْنِ نَاتَانَةَ (برای نمونه: همو، علل الشرایع، ۲/ ۴۰۳)

الْحُسَيْنِ بْنِ إِبْرَاهِيمَ بْنِ أَحْمَدَ بْنِ هِشَامِ بْنِ الْمُؤَدِّبِ الرَّازِيُّ (برای نمونه: همو، معانی الاخبار، ۲۸۵)

عَلِيِّ بْنُ عَبْدِاللَّهِ الْوَرَّاقِ (برای نمونه: همو، خصال، ۴۵۱/۲)

حَمْزَةَ بْنُ مُحَمَّدِ بْنِ ... بْنِ عَلِيِّ بْنِ أَى طَالِبُ (ابن بابویه، کمال الدین، ۱۷۲/۲)

حُسَيْنُ بْنُ إِبْرَاهِيمَ بْنِ هِشَامٍ الْمُكَتِّبُ (برای نمونه: همو، کمال الدین، ۲۳۰/۲)

با تامل در بازه زمانی رحلت برخی از مشایخ هم طبقه احمد بن زیاد دستیابی به طبقه روایی او تسهیل می‌گردد برای نمونه حاکم نیشابوری سال فوت یکی از راویان هم طبقه احمد بن زیاد یعنی حمزه بن محمد علوی قزوینی را را رجب ۳۴۶ دانسته است (رافعی، ۴۷۶/۲) اما بعض مورخین سال فوت را ۳۴۲ تعیین نموده‌اند (رافعی، ۴۷۷/۲) با تامل در سال رحلت راوی هم طبقه احمد بن زیاد معلوم می‌شود شیخ صدوق در سال‌های پایانی عمر با او ملاقات کرده است و به استماع حدیث پرداخته و تحمل حدیث از چنین محدثی برای شیخ صدوق از اهمیت بسزایی برخوردار بوده است چرا که او از کسانی است که بزرگان امامیه را ملاقات و درک کرده است.

مقدمه دوم: شناسایی طبقه روایی احمد بن زیاد بن جعفر همدانی

شیخ صدوق مؤلف‌های طبقه شناختی محدودی از احمد بن زیاد ارائه کرده اما آنچه مسلم می‌نماید آن است که سرسلسله جنبان یاد کرد "احمد بن زیاد همدانی" در میراث حدیثی شیعه از شیخ صدوق و گزارش‌های معتنا به او سرچشمه می‌گیرد. هر چند

[Downloaded from pnmag.ir on 2026-10-30]

اطلاعات محدود و مبتنی بر گزارش شیخ صدوق در اصول رجالی شیعه، اظهارنظرهای اندیشمندان رجالی را از سده‌های متاخر تا کنون با چالش روبرو ساخته است. چالش‌های طبقه‌شناختی و ابهامات درباره مذهب احمد بن زیاد، قابل حل بوده و می‌توان با تکیه بر قرائن و شواهد هر چند محدود در متون منابع رجالی بعضی از ابهامات و سوالات درباره "احمد بن زیاد همدانی" را پاسخ داد.

به‌نظر می‌رسد، قفل محدودیت گزارش‌های رجالی در شناخت طبقه احمد بن زیاد و ابهامات درباره مذهب "احمد بن زیاد همدانی"، با تکیه بر ۴ محور ذیل گشوده خواهد شد:

الف) بررسی روایت مستقیم شیخ صدوق از احمد بن زیاد

ب) گونه شناسی روایات منقول او

ج) شاگردی و نقل روایت احمد بن زیاد از علی بن ابراهیم قمی

د) بررسی استماع حدیث احمد بن زیاد ودیگر محدثان به‌طور همزمان از علی بن ابراهیم و کوشش پیرامون شناخت آن محدثان

الف) ملاقات و روایت مستقیم شیخ صدوق از احمد بن زیاد همدانی

شیخ صدوق، روایات قابل توجهی را از محدثان همدانی نقل کرده است. او اغلب روایات مندرج در آثار خویش را مستقیما و بدون واسطه از "احمد بن زیاد همدانی" گزارش می‌کند (نکـ : ابن بابویه، کمال‌الدین، ۳۶۹). این، رساننده این معناست که شیخ صدوق را می‌توان در عداد شاگردان احمد بن زیاد و در شمار طبقه پس از او در نظر گرفت. توجه به سال رحلت شیخ صدوق (۳۸۱) و سفرهای غربی او و زمان تخمینی گزارش شده برای رحلت او در همین نوشتار و همچنین وجود گزارش‌هایی از صدوق مبنی بر ملاقات احمد بن زیاد در همدان، امکان ملاقات صدوق و احمد بن زیاد با یکدیگر در همدان را به حقیقت نزدیک می‌سازد.

گرچه در این بین محدثان همدانی دیگری در آثار صدوق به‌چشم می‌خورند همچون:

[Downloaded from pnmag.ir on 2026-10-30]

أبوالعباس الفضل بن الفضل بن العباس الکندی «ابن بابویه، التوحید، ۷۷»، و أبوأحمد القاسم بن محمدابن أحمد بن عبدویه السراج الزاهد الهمدانی «ابن بابویه، معانی الاخبار، ۲۷۵ و همو، کمال الدین، ۲۹۲»، و محمد بن الفضل بن زیدویه الجلاب الهمدانی «ابن بابویه، خصال، ۵۱۵» بحث و بررسی درباره امکان ملاقات مستقیم شیخ صدوق با دیگر محدثان همدانی مجالی دیگر می‌طلبد.

ناگفته نماند در منابع حدیثی متقدمان، نقل مستقیم محدثان دیگر از احمد بن زیاد یافت نمی‌شود.

ب) روایت احمد بن زیاد از علی بن ابراهیم قمی

گرچه منابع رجالی متقدم، از احمد بن زیاد گزارشی نقل نکرده‌اند ولی به دلیل وجود نام در اسناد فراوانی از شیخ صدوق می‌توان این مطلب را پذیرفت که صدوق تنها طریقی را از احمد بن زیاد می‌پذیرد و از او گزارش می‌کند که علی بن ابراهیم بن هاشم در آن طریق یاد شده باشند. بعید نیست که احمد بن زیاد احادیث متفاوت با طرق مختلفی را برای شیخ صدوق اداء کرده باشد اما صدوق در مقام تحمل و گزارش حدیث تنها به طرقی دست می یازد که یادی از محدثان قمی در آن وجود داشته باشد و این نکته با مراجعه به اسناد صدوق امری پرواضح قلمداد می‌شود (برای اطلاع بیشتر به بخش الف) استادان احمد بن زیاد بن جعفر همدانی مراجعه شود).

ج) نقل روایت همزمان دیگر محدثان از علی بن ابراهیم

شاگردی شیخ صدوق از احمد بن زیاد و احمد بن زیاد از علی بن ابراهیم امری مسلم است. در اسناد روایات، احمد تمامی روایات خویش را از علی بن ابراهیم بن هاشم نقل می‌کند. در برخی اسناد مشاهده می‌شود حدیثی با طرق متنوع و با سند عطفی و به صورت حیلوله به ذکر دیگر محدثانی می‌پردازد که با احمد بن زیاد هم مجلس بودند و با همدیگر در یک کلاس درس مشغول استماع حدیث از علی بن ابراهیم بن هاشم بوده‌اند. این روشی

[Downloaded from pnmag.ir on 2026-10-30]

است که صدوق بارها و بارها در خصوص راویان و محدثان و مشایخ خـود بـرای تقویـت سند به کار برده است.) توجه به احادیث زیر این مطلب را آشکار می‌کند:

گاه او را در کنار پدرش وَ مُحَمَّدُ بْنُ مُوسَى بْنِ الْمُتَوَكِّلِ وَ مُحَمَّدُ بْـنُ عَلِـيٍّ مَاجِيلَوَيْـهِ وَ أَحْمَدُ بْنُ عَلِيِّ بْنِ إِبْرَاهِيمَ وَ الْحُسَيْنُ بْنُ إِبْرَاهِيمَ بْنِ نَاتَانَةَ آورده (ابن بابویه، امـالی، ۴۰۰) و گاه در کنار حُسَيْنِ بْنِ إِبْرَاهِيمَ بْنِ أَحْمَدَ بْنِ هِشَامِ بْنِ الْمُؤَدِّبِ وَ عَلِيِّ بْـنُ عَبْدِاللَّـهِ الْـوَرَّاقِ وَ حَمْزَةَ بْنُ مُحَمَّدِ... بْنِ زَيْدِ بْنِ عَلِيِّ بْنِ الْحُسَيْنِ بْنِ عَلِيِّ بْنِ أَى طَالِبُ ﷺ. (ابن بابویه، امـالی، ۴۵۱/۲-۴۵۲).

اما نمونه منحصر به فرد آن یاد کرد هشت شیخ حدیثی از جمله احمد بن زیاد در یـک طبقه از سند است. (ابن بابویه، خصال، ۶۵۰/۲) که در کتب صدوق یا کم‌نظیر و یا بی‌نظیـر است (همو، ۶۵۰/۲).

نمونه‌های دیگری از این نحو اسناد دهی توام با اکثار در مشایخ در خصوص احمد بـن زیاد در دیگر کتب صدوق به‌چشم می‌خورد؛ (به عنوان نمونه: ابـن بابویـه، علـل الشـرائع، ۱۳۲/۱؛ ابن بابویه، عیون أخبارالرضاﷺ، ۱۳/۱؛ ابـن‌بابویـه، عیـون أخبارالرضـاﷺ، ۲۴۲؛ ابن‌بابویه، کمال الدین و تمام النعمة، ۳۰۸/۱؛ ابن بابویه، معانی الأخبار، ۲۸۵).

از جمیع اسانید مزبور استفاده می‌شود امکان نقل روایت همزمان محدثان ذیل به عنوان راویان هم طبقه با احمد بن زیاد وجود دارد:

- پدر شیخ صدوق
- مُحَمَّدُ بْنُ مُوسَى بْنِ الْمُتَوَكِّلِ
- مُحَمَّدُ بْنُ عَلِيٍّ مَاجِيلَوَيْهِ
- أَحْمَدُ بْنُ عَلِيِّ بْنِ إِبْرَاهِيمَ بْنِ هَاشِمٍ
- الْحُسَيْنُ بْنُ إِبْرَاهِيمَ بْنِ نَاتَانَةَ
- الْحُسَيْنِ بْنِ إِبْرَاهِيمَ بْنِ أَحْمَدَ بْنِ هِشَامِ بْنِ الْمُؤَدِّبِ
- عَلِيِّ بْنُ عَبْدِ اللَّهِ الْوَرَّاقِ

[Downloaded from pnmag.ir on 2026-10-30]

• حَمْزَةَ بْنُ مُحَمَّدِ بْنِ أَحْمَدَ بْنُ جَعْفَرِ بْنِ مُحَمَّدِ بْنِ زَيْدِ بْنِ عَلِيٍّ بْنِ الْحُسَيْنِ بْنِ عَلِيِّ بْنِ أَبِي طَالِبُ (او همان حمزه العلوی است که از مشایخ قزوینی صدوق است)

• الْحُسَيْنُ بْنُ إِبْرَاهِيمَ بْنِ هِشَامٍ الْمُكَتِّبُ

نظریه تحمل حدیث شفاهی متفردات صدوق از احمد بن زیاد همدانی

به باور آیت الله مددی شیخ صدوق احادیث متفردی از احمد بن زیاد همدانی دریافت و گزارش کرده است. به باور او برخی از روایات علی بن ابراهیم قمی در شهر قم نقل نمیشده بلکه شاهدیم دسته ای از روایات از طریق احمد بن زیاد همدانی در منطقه همدان برای شیخ صدوق به صورت شفاهی بیان شده است. (مددی، جلسه ۸۴ و ۸۵)

از مواجهه شیخ صدوق با متفردات برخی از راویان چنین بر می اید که صدوق به سبب عدم توثیق بعضی با احتیاط با احادیث متفرد ایشان برخورد می‌کند. برای نمونه در کتاب من لایحضره الفقیه (۱۲۸/۲) و روضه المتقین (۳۵۷/۳) صدوق آمده است:

«هَذَا حَدِيثٌ غَرِيبٌ لَا أَعْرِفُهُ إِلَّا مِنْ طَرِيقِ عَبْدِ الْعَظِيمِ بْنِ عَبْدِاللَّهِ الْحَسَنِيِّ الْمَدْفُونِ بِالرَّيِّ فِي مَقَابِرِ الشَّجَرَةِ وَ كَانَ مَرْضِيّاً رَضِيَ اللَّهُ عَنْه»

از بیان ابن بابویه مستفاد می‌شود وی ضمن توجه به غرابت خبر نسبت به فردی همچون عبدالعظیم حسنی در نقل اخبار فقهی احتیاط می‌ورزد. این گفتار در متفردات احمد بن زیاد همدانی نیز صادق است. گرچه شیخ صدوق در برخی از فقرات مرویاتی از احمد بن زیاد نقل کرده است که تنها از شیخ همدانی صدوق گزارش شده است اما باید توجه داشت شیخ صدوق به مثابه محدثی محتاط در برخورد روایات کوشش کرده است مادامی که نسبت به مضمون حدیثی مطمئن نشده سخنی را از راوی نقل نکند. برای نمونه شیخ صدوق نسبت به واقفی مذهب بودن سماعه بن مهران اخبار او را کنار گذاشته و نسبت به گزارش وی افتا نداده است (ابن بابویه، ۱۲۱/۲). همچنین در برخی از موارد شیخ صدوق به سبب تفرد بعضی از محدثان روایت ایشان را نقل نکرده است صدوق گوید: «لَا أُفْتِي بِمَا يَنْفَرِدُ السَّكُونِيُّ بِرِوَايَتِهِ» (ابن بابویه، من لایحضره الفقیه، ۳۴۴/۴، روضه المتقین، ۴۰۰/۱۱)

[Downloaded from pnmag.ir on 2026-10-30]

یا در بخشی دیگر گفته است: «لا أفتی بما ینفرد به» (همانجا، ۴۴۹/۴) از مجموع مطالب پیش گفته می‌توان استنتاج کرد صدوق انقدر در دریافت و تحمل حدیث از مشایخ خویش مطلع و آگاه بوده است که هر کلام و بیانی را از هر محدث و راوی دریافت و نقل نکند.

همچنین به‌نظر می‌رسد روایتی که شیخ صدوق تنها از احمد بن زیاد همدانی از طریق علی بن ابراهیم نقل کرده است تنها در میان محدث همدانی بوده است حال اینکه چرا چنین روی داده است مستلزم توجه به این نکته است که احتمال می‌رود مادامی که علی بن ابراهیم قمی حدیث «ما اسبغ ظاهره و باطنه» را نقل می‌کند شرایطی پیش نیامده است که حدیث علی بن ابراهیم نوشته شود و در مرآی و منظر دیگر محدثان قرار گیرد. از طرفی هیچ دلیلی وجود ندارد مبنی براینکه حتما باید گفتاری از علی بن ابراهیم قمی در شهر قم صادر شود از طرفی مبدأ ترویج حدیث در دیگر شهرها محذور عقلی ندارد.

از طرفی احتمال دارد به دلیل برقراری ارتباط وثیق و محکم فی مابین صدوق و احمد بن زیاد، شاگرد در طی جلسات متمادی در برهه زمانی قابل توجه، احادیثی را از شیخ حدیثی شنیده است. روش سماع نیازمند ارتباط مستمر شاگرد با استاد است به طوریکه شاگرد به دلیل ارتباط نزدیک شناخت کاملی از استاد خویش به‌دست می‌آورد. صدوق که با انگیزه استماع احادیث به خصوص فقهی به نزد احمد بن زیاد همدانی رفته به هیچ وجه به استادی که مرویات نا استوار نقل می‌کند، اعتماد نمی‌کند. در گونه‌شناسی روایات احمد بن زیاد همدانی معلوم می‌شود اغلب روایات منقول از احمد بن زیادهمدانی فقهی است. از طرفی به اعتقاد استاد شبیری زنجانی نقل روایات فقهی به انگیزه عمل به مفاد آن است لذا هیچ انگیزه یا دلیل عقلایی برای فراوانیِ روایت فقهی وجود ندارد.[۱]

گونه‌شناسی روایات احمد بن زیاد همدانی

گزارش‌های شیخ صدوق از احمد بن زیاد همدانی در انواع متفاوتی نقل شده ولیکن

۱. نظرات استاد شبیری زنجانی پیرامون قاعده اکثار و برگرفته از جلسات ۵۳-۵۵ است و در تاریخ ۱۲ و ۱۹ شعبان و ۱۶ شوال ۱۴۱۳ ایراد گردیده است.

[Downloaded from pnmag.ir on 2026-10-30]

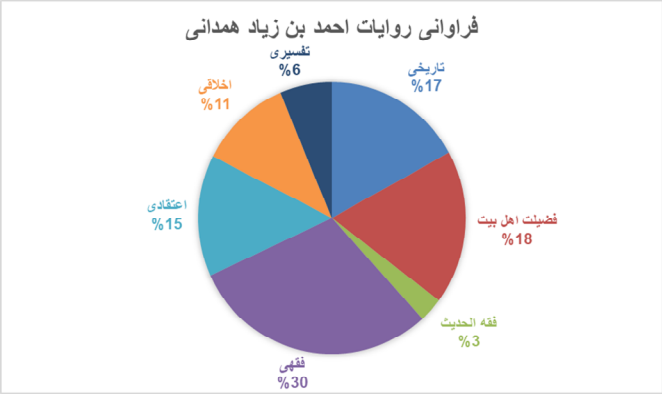
همانند دیگر مرویات مشایخ غیربومی او؛ احادیث فقهی پربسامدترین اخبار را از میان دیگر روایات اعتقادی، تاریخی، تفسیری و فضیلت و منقبت اهل بیت علیهم‌السلام به خود اختصاص داده است. اینک گونه‌های مختلف روایات احمد بن زیاد همدانی را از نظر می‌گذرانیم:

روایات تاریخی: (ابن بابویه، عیون اخبار الرضا، ۲۳۷/۲).

روایات اعتقادی: التوحید

روایات تفسیری:

روایات اخلاقی و فضیلت اهل بیت: تعداد قابل توجهی از روایات "احمد بن زیاد همدانی" در کتاب الخصال و الامالی بیان مسائل اخلاقی و فضائل ائمه اطهار است (ابن بابویه، عیون اخبارالرضا، ۱۵۱/۲) (همو، عیون اخبار الرضا، ۵۷/۱).

ترسیم نشر حدیث کوفیان در همدان توسط احمد بن زیاد همدانی

در عصر حیات شیخ صدوق، شخصیت برجسته "حوزه حدیثی همدان"، بی‌تردید احمد بن زیاد بن جعفرهمدانی است. "احمد بن زیاد همدانی" در انتقال روایات فقهی، تفسیری، کلامی و تاریخی کوفیان کوشش وافری نموده و واکاوی اسناد روایات در آثار شیخ صدوق نشانگر فراوانی منقولات احمد بن زیاد است.

به احتمال زیاد، "احمد بن زیاد همدانی" در انتقال میراث حدیثی کوفیان بویژه حوزه

[Downloaded from pnmag.ir on 2026-10-30]

حدیثی همدان نقش اساسی ایفا کرده است. با عنایت به طریق پرتکرار «حَدَّثَنَا أَحْمَدُ بْنُ زِيَادِ بْنِ جَعْفَرٍ الْهَمَدَانِيُ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُ قَالَ حَدَّثَنَا عَلِيُّ بْنُ إِبْرَاهِيمَ بْنِ هَاشِمٍ عَنْ أَبِيهِ» در آثار شیخ صدوق (برای نمونه: ابن بابویه، کمال الدین، ۳۶۹/۲) معلوم می‌شود ابراهیم بن هاشم با ادای احادیث کوفیان به فرزند خویش علی بن ابراهیم قمی و او با نقل روایات پدرش به احمد بن زیاد بن جعفر همدانی در انتقال حدیث کوفیان به قم و از قم به همدان موثر بوده است. دلیل ناظر به مدعای گفتار پیش گفته سخنی از شیخ طوسی در الفهرست است که به شناسایی شخصیت حدیثی ابراهیم بن هاشم و نقش او در نشر احادیث کوفیان به قم اشاره می کند:

«ابراهیم بن هاشم ابواسحاق القمی اصله الکوفه و انتقل الی قم و اصحابنا یقولون: انه اوّل من نشر حدیث الکوفیین بقم و ذکروا انه لقی الرضاؑ» (طوسی، الفهرست، ۱۱، نک: نجاشی، ۱۶)

ناگفته نماند فراوانی اسناد "احمد بن زیاد همدانی" به طریق علی بن ابراهیم قمی در آثار شیخ صدوق، نشان دهنده حضور پررنگ ابراهیم بن هاشم در اسناد شیخ صدوق است. در حقیقت وجود منقولات ابراهیم بن هاشم در اسناد شیخ صدوق مرهون، علی بن ابراهیم قمی و شاگرد او احمد بن زیاد بن جعفر همدانی و نقش آفرینی این دو محدث برجسته است. با مراجعه به اسناد کتب شیخ صدوق، رابطه روایی سه محدث احمد بن زیاد بن جعفر، علی بن ابراهیم و ابراهیم بن هاشم به روشنی قابل شناسایی است.

با بررسی نزدیک به ۲۰۷ سند، شیخ صدوق از طریق "احمد بن زیاد همدانی" از علی بن ابراهیم بن هاشم نقل روایت کرده است به طوریکه نقل پرشمار شیخ صدوق از "احمد بن زیاد همدانی" با این طریق منحصربفرد این گمانه را تقویت می‌کند که اولا ابراهیم بن هاشم، علی بن ابراهیم، "احمد بن زیاد همدانی" انتقال دهندگان حدیث کوفیان به همداناند و ثانیا طریقی که شیخ صدوق از "احمد بن زیاد همدانی" می‌پذیرد طریقی است که علی بن ابراهیم بن هاشم حضور دارد ثالثا امکان دارد شیخ صدوق احادیث دیگری با طرق متفاوت از احمد بن زیاد شنیده است ولی طرقی را نقل می‌کند که به جریان قمی- کوفی

[Downloaded from pnmag.ir on 2026-10-30]

مرتبط است به سخن دیگر طرق دیگری از مرویات احمد بن زیاد نزد صدوق وجود داشته که صدوق تنها این طریق را در آثار خویش درج می‌کند.

نتایج مقاله

۱- نقش ویژه "احمد بن زیاد همدانی" در نقل فقهی به خصوص و نیز روایات اعتقادی، تاریخی، تفسیری، فضیلت اهل بیت علیهم‌السلام غیرقابل انکار بوده و حضور او در متفردات شیخ صدوق ضرورت شناخت شخصیت حدیثی او را افزونتر می‌نماید.

۲- کثرت ترضی صدوق بر او نشانه وثاقت اوست. پیجویی اسانید کتب شیخ صدوق نشان می‌دهد "احمد بن زیاد" با روایت از علی بن ابراهیم قمی و ابراهیم بن هاشم، آثار محدثان کوفی را به حوزه حدیثی قم و از آن دیار به حوزه حدیثی همدان انتقال داده است. همچنین بسیاری از آثار حوزه حدیثی همدان از جانب "احمد بن زیاد" و بواسطه شیخ صدوق به منابع پسینیان راه یافته است.

۳- از خلال این نوشتار نقش بوم همدان و همدانی‌ها هم در ساماندهی منظومه حدیثی صدوق بدست می‌آید. آثار صدوق؛ داده‌های رجالی فراوانی در خصوص احمد بن زیاد به خصوص مشایخ و شاگردان و گرایشهای او برای این تحقیق فراهم نموده.

[Downloaded from pnmag.ir on 2026-10-30]

کتابشناسی

۱. قرآن کریم.
۲. ابن اثیر، علی بن محمد، الکامل فی التاریخ، انتشارات اعلمی، بی‌جا، ۱۳۶۷.
۳. ابن طباطبا علوی اصفهانی، ابراهیم بن ناصر، منتقلة الطالبیة، المکتبة الحیدریة، قم، ۱۳۷۷.
۴. ابن بابویه محمد بن علی، من لایحضره الفقیه، به کوشش حسن موسوی خرسان، نجف، ۱۳۷۶ق/ ۱۹۵۷م.
۵. همو، «المقنع»، ضمن الجوامع الفقهیة، تهران، ۱۲۷۶ق.
۶. همو، «مشیخة الفقیه»، همراه ج ۴ فقیه من لایحضره الفقیه، به کوشش حسن موسوی خرسان، نجف، ۱۳۷۶ق/ ۱۹۵۷م.
۷. همو، «مشیخة الفقیه»، همراه ج ۴ فقیه من لایحضره الفقیه، به کوشش علی‌اکبر غفاری، قم، ۱۴۰۴ق.
۸. همو، الاعتقادات، به کوشش عصام عبدالسید، قم، ۱۴۱۳ق.
۹. همو، الاعتقادات، چ سنگی، تهران، ۱۳۰۰ق.
۱۰. همو، الامالی، بیروت، ۱۴۰۰ق/ ۱۹۸۰م.
۱۱. همو، الامالی، قم، ۱۴۱۷ق.
۱۲. همو، التوحید، به کوشش هاشم حسینی تهرانی، تهران، ۱۳۸۷ق/ ۱۹۶۷م.
۱۳. همو، الخصال، به کوشش علی‌اکبر غفاری، قم، ۱۳۶۲ش.
۱۴. همو، ثواب الاعمال، به کوشش محمد مهدی حسن خرسان، نجف، ۱۳۹۲ق/ ۱۹۷۲م.
۱۵. همو، علل الشرایع، نجف، ۱۳۸۵ق/ ۱۹۶۶م.
۱۶. همو، عیون اخبار الرضا (ع)، بیروت، ۱۴۰۴ق.
۱۷. همو، عیون اخبار الرضا (ع)، نجف، کتابخانه حیدریه، ۱۳۹۰ق/ ۱۹۷۰م.
۱۸. همو، فضائل الاشهر الثلاثة، به کوشش غلام رضا عرفانیان، نجف، ۱۳۹۶ق.
۱۹. همو، کمال الدین، به کوشش علی‌اکبر غفاری، تهران، ۱۳۹۰ق.
۲۰. همو، معانی الاخبار، به کوشش علی‌اکبر غفاری، قم، ۱۳۶۱ش.
۲۱. ابن ندیم، محمد بن اسحاق، الفهرست، به کوشش رضا تجدد، تهران، ۱۳۵۰ش.
۲۲. ابواسماعیل بن‌طباطبا، مهاجران آل ابوطالب،نشر بنیاد،۱۳۷۳.
۲۳. احمدی منش، محمد، جغرافیای تاریخی و شهری همدان در سده‌های نخستین اسلامی، تاریخ اسلام در آینه پژوهش، ۱۳۹۰، شماره ۲۹.
۲۴. اذکایی، پرویز، «همدان در یک نگاه. فصلنامه فرهنگ مردم (ویژه‌نامه همدان)، ۱۳۸۷، شمارهٔ ۲۶.
۲۵. همو، همدان نامه بیست گفتار درباره مادستان، تهران، انتشارات مادستان، ۱۳۸۰.
۲۶. استرآبادی، محمد بن علی بن ابراهیم، منهج المقال فی تحقیق احوال الرجال، موسسه آل البیت، ۱۴۲۲.
۲۷. انتشار آنلاین از تاریخ ۲۷ دی ۱۴۰۰.
۲۸. بی‌نا، مجمل التواریخ و القصص، دکتر محمود افشار، تصحیح ملک الشعرای بهار، بیجا، ۱۳۴۶.
۲۹. بیضون، ابراهیم، امین، سیدمحسن، الشیعه فی مسارهم التاریخی "مقدمه اعیان الشیعه"، موسسه دائره المعارف فقه اسلامی، ۱۳۹۴.
۳۰. پاکتچی، احمد، ابن بابویه محمد، مرکز دائره المعارف بزرگ اسلامی، تهران، ۱۳۹۹.
۳۱. حرعاملی، محمد بن حسن، تفصیل وسائل الشیعة إلی تحصیل مسائل الشریعة، مکتبة الاسلامیة، ۲۰۱۷.
۳۲. حسینی المرعشی الداماد، میرمحمدباقر، الرواشح السماویة فی شرح الاحادیث الامامیة، منشورات مکتبه آیة الله العظمی المرعشی النجفی، قم، ۱۴۰۵.

[Downloaded from pnmag.ir on 2026-10-30]

۳۳. حلی، حسن بن یوسف، خلاصة الاقوال فی معرفة الرجال، انتشارات الفقاهه، بیجا، ۱۴۱۷.
۳۴. خواجویان، محمد کاظم، تاریخ تشیع، جهاد دانشگاهی، مشهد، ۱۳۷۶.
۳۵. خویی، سید ابوالقاسم، معجم رجال الحدیث، موسسه خویی الاسلامیه، قم، بی‌تا.
۳۶. داوری، مسلم، مبانی جرح و تعدیل، دانشگاه قرآن و حدیث، قم، بی‌تا.
۳۷. رافعی، مصطفی صادق، تاریخ آداب العرب، دارالکتب العربی، بی‌جا، ۱۴۱۸.
۳۸. راوندی، قطب الدین سعید بن هبه الله، قصص الانبیا، مکتبه العلامه مجلسی، ۱۴۳۰.
۳۹. راوندی، محمد بن سلیمان، راحه‌الصدور و آیه‌السرور در تاریخ آل سلجوق، انتشارات اساطیر،۱۳۸۶.
۴۰. زرین کوب، عبدالحسین، تاریخ مردم ایران: از پایان ساسانیان تا پایان آل بویه: کشمکش با قدرتها، امیرکبیر، ۱۳۸۹.
۴۱. سبحانی تبریزی، جعفر، اصول الحدیث و احکامه فی علم الدرایه، دفتر انتشارات اسلامی وابسته به جامعه مدرسین حوزه علمیه قم، ۱۳۷۸.
۴۲. ستار، حسین و دیگران، ابونصر الضبی؛ محدثی ناصبی در سلسله مشایخ صدوق، مطالعات تاریخی قرآن و حدیث، دوره ۲۷، شماره ۷۰، ۱۴۰۰.
۴۳. ستار، حسین، بررسی و تحلیل دلایل و پیامدهای روایات منتقله در آثار شیخ صدوق، دانشگاه قم، قم، ۱۳۹۳.
۴۴. همو، موسوی، سیدمحمد، ابواحمد عسکری در میراث حدیثی شیعه، مجله تحقیقات علوم قرآن و حدیث، انتشار آنلاین از تاریخ ۰۸ آذر ۱۴۰۰
۴۵. همو، نقش آفرینی نیشابور و نیشابوریان در تدوین آثار و شکل‌گیری شخصیت علمی شیخ صدوق، مجله تاریخ و فرهنگ، پذیرفته شده.
۴۶. سیدکباری، سیدعلیرضا، حوزه‌های علمیه شیعه در گستره جهان، انتشارات امیرکبیر، تهران، ۱۳۷۸.
۴۷. شبیری زنجانی، سیدموسی، نکاح: تقریرات درس آیت الله شبیری زنجانی ؛ سید محمدکاظم طباطبایی یزدی، موسسه پژوهشی رای پرداز، قم، ۱۳۸۲.
۴۸. صادقی سیاح، بهروز، شادپور، حسن، اسماعیلی، محبوبه، فرایند ورود اسلام به همدان در قرن اول هجری، فصلنامه تاریخ، دوره ۱۵، شماره ۵۶ – شماره پیاپی ۵۶، ۱۳۹۹.
۴۹. صدر، سید حسن، نهایة الدرایة فی شرح الرسالة الموسومة بالوجیزة للبهایی، نشر مشعر، بی‌جا، بی‌تا.
۵۰. طوسی، محمد بن حسن، الامالی، اندیشه هادی، قم، ۱۳۸۸.
۵۱. همو، الفهرست، محقق شیخ جواد قیومی، بی‌جا، ۱۴۱۷.
۵۲. همو، مصباح المتهجد، بی جا، ۱۴۱۱.
۵۳. همو، العدة فی أصول الفقه، انتشارات تیزهوش، قم، ۱۴۱۷.
۵۴. همو، تهذیب الأحکام فی شرح المقنعة للشیخ المفید، دارالکتب الاسلامیه، تهران، ۱۳۶۴.
۵۵. همو، رجال الطوسی، محقق جواد قیومی، موسسه النشر الاسلامی، قم، ۱۴۱۵.
۵۶. همو، الامالی، مترجم صادق حسن‌زاده، قم: اندیشه هادی، ۱۳۸۸.
۵۷. کراجکی، محمد بن علی، کنزالفوائد، دارالذخائر، قم، ۱۴۱۰.
۵۸. محسنی، محمد آصف، بدایه علم الرجال، نشرادیان، قم، ۱۳۹۴.
۵۹. همو، بحوث فی علم الرجال،مرکز المصطفیﷺ العالمی للترجمة و النشر، قم، ۱۴۳۲.
۶۰. مددی، سید احمد، درس خارج فقه؛ سال ۸۸–۱۳۸۷.
۶۱. مصطفوی، محمدتقی، هگمتانه: آثار تاریخی همدان و فصلی درباره ابوعلی سینا، انجمن آثار و مفاخر فرهنگی، ۱۳۸۱.
۶۲. نجاشی، احمد بن علی، فهرست اسماء المصنفین (رجال النجاشی)، موسسه نشر اسلامی، بی‌تا.
۶۳. نعمانی، محمد بن ابراهیم، الغیبه، محقق علی‌اکبر غفاری، نشرصدوق، تهران، ۱۳۹۷ق.
۶۴. نمازی شاهرودی، علی، مستدرکات علم رجال الحدیث، فرزند مولف، تهران، ۱۴۱۴.

[Downloaded from pnmag.ir on 2026-10-30]

[Downloaded from pnmag.ir on 2026-10-30]

[Downloaded from pnmag.ir on 2026-10-30]